

AD BİLİMSEL BİRİMLER VE SOSYAL ETMENLER

Reyhan HABİBLİ*

Özet

Dilin sosyal niteliği özel isimlerde daha açık şekilde görülmektedir. Özel isimler sosyal hayatın, belirli insan toplumunun özelliklerini daha fazla yansıtabiliyor. Özel isimler de dilin tüm unsurları gibi toplum içinde ortaya çıkar ve toplumdaki kenar mevcut değildir.

Makalede özel ismin oluşmasıyla onu ortaya çıkaran toplumsal-tarihsel olaylar arasındaki ilişkilerin dikkate alınmasının önemi, adın verilmesini şartlandıran sosyolengüistik etmenleri de belirlemek gerektiği vurgulanıyor.

Anahtar kelimeler: özel adlar, coğrafi adlar, obje, mikro coğrafi adlar, şahıs adları, takma adlar.

Social Essence of The Language Manifests Itself Clearly in Proper Names

Summary

Onymy reflects the peculiarities of social life, certain collective of people most of all. Proper names as all elements of the language are formed in the society and can't be out of it. In the article is emphasized that it is very important to pay special attention to the connection between formation of the proper name and social-historical events that cause it. Social-linguistic factors that cause nomination must be determined.

Key words: private names, geographical names, contact names, object, alias, nicknames.

Dilin gelişim sürecinde dil dışı etmenlerin belirlenmesi, öncelikli olarak dille düşünme arasındaki ilişkinin ortaya konulmasına bağlıdır. Bu durumda özel adın

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi

değişik sosyal bağlamda kullanılması, farklı sosyal gruplara mensup insanlar tarafından idrak edilmesi gibi bir sorunun ortaya çıkmasına neden oluyor.

Dilin sosyal niteliği özel adlarda daha açık şekilde görülmektedir. Diğer sözlüksel sistemlerden farklı olarak özel adlar sosyal hayatın, belirli insan toplumunun özelliklerini daha fazla yansıtabilir. Özel adlar da dilin tüm unsurları gibi toplum içinde ortaya çıkar ve toplumdaki kenar mevcut değildir. Memleketin gerek sosyal tarihi, gerekse sosyal hayatında ortaya çıkan değişimler, her şeyden önce özel adlarda (özellikle de coğrafi adlarda) belirir.

Özel adın oluşmasıyla onu ortaya çıkaran toplumsal-tarihsel olaylar arasındaki ilişkilerin dikkate alınmasının önemi vardır. Belirli şekil bilimsel unsurun üretimliliğini göstermenin yanı sıra, adın verilmesini şartlandıran sosyolengüistik etmenleri de belirlemek gerekir.

Toplumsal idrak süreçlerinin araştırılması adların içsel anlamları ve onların benimsenilmesi konusuyula karşılıklı ilişkidir. Örneğin, coğrafi adların benimsenilmesi denildiği zaman, şunlar kastedilmektedir: günümüzde halk coğrafi adın içsel anlamlarını idrak ediyor mu; coğrafi adın insan bilincinde bıraktığı iz; adların değiştirilmesinin zorunluluğu ve bu zorunluluğu türeten sebepler, hangi adların konulması hoş karşılanamaz vs.

Coğrafi adlara diakronik planda bakmak memlekette sosyoekonomik hayatın kalkınmasını da etkiliyor. Günümüzde özel adların araştırılması halkın maddi, toplumsal ve kültürel hayatının tüm yönlerini yansıtır. Dil dışı etmenlerin etkisi yeni özel adlarda daha fazla gözlemlenmektedir.

Her yeni ad belirli ad bilimsel sıraların, biçim bilimi ve anlam bilimi birimlerin, ayrıca, kelime türetme modellerinin gelişiminin sonucu olarak ortaya çıkar. Yeni ad rastlantı veya seçimlik olarak yapılmaz. Özel adlar oluşturulurken genelde, millî dile özgü modeller kullanılır. Ayrıca, her dilin kendine özgü ad yapacak araçları, yeni özel ad eklenen ekler veya kelimeler yeni adların oluşumunda etkili araçlar sayılmaktadır. Özel ad belirli nesnenin, düz anlamın belirtisi olmanın yanı sıra, hem de kendi yapısı ve biçimiyle o nesnenin tipini de belirleyebilir.

Çağdaş dönemde oluşturulan adların başlıca özelliği onların tam olarak güdülenmesidir. Objenin işaretlenmesi sırasında halkın dil ve hayat biçimine uygun kelimeler seçilir, yeni adlarda ideoloji ve duygusal özellik taşıyan kelimeler yaygın şekilde kullanılır.

Çağdaş coğrafi adlar sisteminin tabanını şunlar oluşturmaktadır:

1. İnsanın hayatı ve faaliyetiyle ilgili adlar
2. Doğal objeyi anlatan kelimelerden oluşan adlar

Bu iki özelliğin kesişiminde dil dışı etmenlerle bağlı adlar ortaya çıkıyor. Adın benimsenilmesinde bu etmenlerin, yani sosyal, siyasal, ekonomik etmenlerin, kültür düzeyinin, dünya görüşünün, objenin niteliğinin, ayrıca, adın ilkel güdülenmesinin önemini özel olarak vurgulamamız gerekir.

Adlandırma sürecinde doğal ve yapmacık objelerin adlandırılmasının genel prensipleri, coğrafi yere has unsurlar, adlar için “yapı” malzemesi olarak kullanılan değişik sözlük birimlerin üretimliliği, kullanma hızı göz önünde bulundurulur. Adların oluşturulmasında sözlük birimlerin seçilmesinin de önemi vardır. Adlandırma toplumun tarihinde zorunlu ve kurallara dayanan bir olaydır.

“Coğrafi adlar halkın maddi hayatıyla ilgili olarak kendiliğinden doğsa da, bu kendiliğinden doğma bile belirli kurallara oturtularak yapılıyor. Çünkü adlar toplumun ihtiyaçlarından doğar. Her bir coğrafi ad toplumsal gelişimin belirli aşamasında ortaya çıkar, değişir ve yerini bir başkasına devrederek dilden çıkar. Coğrafi adların araştırılmasında bu kural ve prensiplerin göze alınması aratırmacıyı doğru sonuçlara götürür, başka deyişle, onun yanlış tahminlerde bulunmasını engeller.” (Nuriyev 1998: 132)

Coğrafi adlar çok nadir hâllerde bir rastlantı olabilir veya anlamsız bir kelimeyle ifade edilir. Şahıs isimlerinden farklı olarak coğrafi adda objenin üstün özelliği, arazinin özgün yönleri veya herhangi bir çekici, ilginç tarafı ifade olunmaktadır. Adın temelini oluşturan özellik bir objenin diğerinden farkını, insan için hangi özelliklerine göre faydalı olduğunu gösterir. Bu özelliği coğrafi adın içsel biçimi olarak değerlendiriliyor. Coğrafi adlar bilgisinde bulunan anlamı yeni adı oluşturan kelimenin önceki anlamıdır.

Objenin özellikleri, belirtileri toplumun tarımsal-ekonomik hayatında rolü, görevi de adı etkiler. Adın yaranma döneminin göze alınması da sadece, coğrafi adlara özgüdür, çünkü onlar belirli koşullara bağlı oluyor. Zaman etmenini göze almak coğrafi adların ortaya çıkışının gerçek manzarasını belirlemeye imkân sağlıyor. Coğrafi yeri adlandıran şahsın millî mensupluğunun, bölgede egemen olan ağza münasebetinin de ön planda olması gerekir.

Görüldüğü gibi, coğrafi adların temelini her zaman tarihsel sebepler dolayısıyla ön plana çıkarılan herhangi bir üstün özellik oluşturmaktadır. Toplumun daha kavimlere ayrıldığı dönemlerde toprağın hangi kavim veya nesle mensup olduğunu göstermek zorunluydu. Daha sonra tarım gelişmeye başladı. Tüm bunlar coğrafi adlarda yansımaktadır. Coğrafi adlarda arazinin mensup olduğu şahsın ismi de objenin bulunduğu yer de gösterilebilir. Günümüzde objenin, yakınlığında bulunan stratejik bir objeyle ilgili, belirli meslek sahiplerinin yaşamasıyla ilgili, ünlü şahsiyetlerin şerefine adlandırılması yaygın hâl almıştır. Mesela, Millî Meclisin bulunduğu sokak Parlamento Sokağı, Hüseyin Cavit Parkı'nın bulunduğu sokak –Hüseyin Cavit Caddesi, N. Nerimanov Anıtı'nın bulunduğu sokak Nerimanov Caddesi biçimlerinde adlanmaktadır. İzmir Sokağı'nda İzmir Parkı, İzmir Restoranı bulunmaktadır. Hocalı Caddesi'nde (Hatayı Semti) Hocalı katliamıyla ilgili “Ana Feryadı” Anıtı bulunmaktadır vs. Zaman ilerledikçe coğrafi adlar ses bilimsel değişikliğe uğruyor, coğrafi adın tanımlayıcısı eskileşiyor, alıntı kelimelerin kökenini belirlemek zorlaşıyor. Bu yüzden coğrafi adın temel anlamı anlaşılmıyor.

Coğrafi objelerin adlandırılma sürecini araştırmak çağdaş adlar sisteminin kurallarını belirlemeye, eski dönemlerdeki coğrafi ad oluşturma yöntemlerini

yeniden yapılandırmaya ve değişik tarihsel aşamalarda nitelik taşıyan geeleneklerin kıyaslanmasına olanak sağlıyor. Bu durumda dil içi ve dil dışı etmenlerin, çağdaş anlamsal modellerin, onların daha önceki dönemlerdeki modellerden farklı yönlerinin de tespit edilmesi gerekir.

Araştırmalar yüz yıllar zarfında yerleşim merkezlerinin adlarının şahıs adlarından türediğini tespit etmiştir. Coğrafi adlar bilgisinde bu model çok etkindir. Zaten, yerleşim merkezlerinde arsa sahiplerinin, o alanda ilk meskun olan insanların ad, soyad ve takma adları kullanılmıştır.

Coğrafi adlar bilgisinin çözümlenmesinin diakronik planda yapılmasının da faydası var. Şöyle ki, genelde eski mahallelerin adlarından, yazılı anıtlardan alınmış adlardan da dilsel-tarihsel nitelikli bilgi edinmek mümkündür.

Toplumda ortaya çıkan değişimler coğrafi adlar sisteminden de sıyrılmıyor. Bu yüzden eski adlar değiştiriliyor veya diğer usullerle yeniden yapılıyor. Sosoekonomik ve siyasal hayattaki karışık süreçler coğrafi adlarda değişikliklerin yapılmasına yol açıyor. Çünkü yeni adlar dönemin anlamını daha parlak şekilde ifade edebiliyor: Razin –Bakihanov kasabası, Serebrovski –Karaçukur kasabası, Kirov -Resulzade kasabası, Primorsk –Sahil kasabası, Artyom -Pirallahı Adası, Jiloy –Çilov Adası, XI. Kızıl Ordu –20 Yanvar Meydanı, Krasin –Sabail Meydanı, Komsomol –Surahani dairesi vs. Adlandırma prensiplerinde görülen kalite değişiklikleri sonucunda şahıs adlarının yeni grubu –hatıra adlar- oluşur. Buna rağmen adlandırmanın bu prensibi, başlıca prensiplerden biri olarak her zaman adlandırmada kullanılmaktadır.

Mikro coğrafik adlarda adlandırma süreci doğal yolla yapılır. Adlar, kurala uygun olarak objenin doğal özelliklerini yansıtır. Bu biçim coğrafi adlar, insanların yaşamıyla daha sıkı şekilde ilgilidir. Diğer adlar gibi mikrocoğrafi adlar da yalın durum ve farklılaştırma fonksiyonlarını üstlenir, yani objeyi hem adlandırır hem de diğerlerinden farklıdır. Değişik doğal objelerin isimlerini kapsayan mikro adlar sisteminde niteleme öbekleri ve tümce yapıları çokluk teşkil etmektedir: Eğri Dere, Sarı Kaya, Kırk Bulak (pınar), Güngörmez Dere, Orta Dağ, Gülendamölen Sahası, Meşedi Abbas Arsası vs. Mikrocoğrafi adların başlıca kaynağı genel isimlerdir. Burada kelimelerin seçimi belirli kurallara dayandırılıyor. Çoğu durumda coğrafi ad bildiren terimler yeni anlam taşıma sonucu mikrocoğrafik ada dönüşür.

Kent isimlerinde toplumsal geleneklere dayanılarak bilinçli şekilde adlandırma yöntemi gerçekleştiriliyor. Bu yapay adlandırma yöntemidir. Kentlerde sokak ve meydanların ticaretle ilgili, bilinir şahıslarla ilgili, dinsel yapılarla ilgili, o yerlerde insanların uğraştığı meslek ve sanatla ilgili, kurum ve müessese vs. ile ilgili adlandırılması yönünde eğilim çok güçlü olmuştur. Kentlerin bireysel özellikleri hudutsuzdur, çünkü o özellikler kentin mimarisi, nüfus terkihi, tarihsel olaylar, kentin kültürel yaşam tarzı vs. ile belirlenir.

Orografi objelerin adlandırılmasında onların kendine özgü özelliklerinin rolü büyüktür. Söz konusu özellikler şunlardır: kabartma biçimi, yerleştiği mevki, kapsamı, katmanların rengi ve birleşimi, ortaya çıkan olaylar vs. Ayrıca, eğretileme, orografik objelerin adlandırılmasında yaygın usüllerdendir.

Su objelerinin adlandırılması farklı prensiplere göre gerçekleştirilmektedir. Bu objeler arazinin rölyef özelliklerine, suyun rengine, çevredeki bitki örtüsüne, objenin biçimine, kapasitesine, suyun akmasına, çevrenin görünüm özelliklerine, objenin somut türüne, hayvan isimlerine, arazinin hudutlarına, suyun dibindeki toprağın niteliklerine, mevkiye göre isimlendiriliyor.

Böylece, coğrafi adların bir rastlantı sonucu ve seçimli olmadığı, onların buldukları alanın bu veya diğer özelliğini, objeye özgün belirtileri yansıttığı kanaatine varıyoruz. Bu özellikler genel olarak şöyle sıralanabilir:

1. Objenin kendine özgü niteliklerine (renk, biçim, kapasite, bitki örtüsü, hayvanlar alemi, mevki vs.) göre adlandırılması.

2. Objenin herhangi bir şahsa göre adlandırılması (burada şahsın adı, soyadı, sosyal durumu, milliyeti, mesleği vs. yansıtılır).

3. Objenin diğer objelere nazaran adlandırılması.

Gök cisimlerinden ilk kez gezegenler adlandırılmış ve onlara tanrıların isimleri verilmiştir. Bunu tranonimleşmenin bir örneği olarak kaydetmeliyiz. Burç ve yıldız adlarının eski insanların kozmoloji hayalleriyle sıkı ilişkisi vardır. Burçların adlarında eski insanların evren hakkındaki düşünceleri, bilgileri, evreni ve âlemi idrak etme sürecinin niteliği yansıtılmaktadır. Burçların adlandırılmasının temelini sadece biçim ve nicelik, yıldızların adlandırılmasının temelini ise tüm bunların yanı sıra bir sıra nesnel özellikler oluşturmaktadır. Bunlar: renk, semada görünme zamanı, hareket özellikleri, parlaklığı ve diğerleridir.

Hayvan ve kuşları adlandırmanın tarihi daha eskiye dayanıyor. “İnsanlar hayvanlara ad vermekle onları birbirinden ayırıyor ve hem de o hayvanlarla konuşmasa bile, kendisiyle onlar arasında belirli iletişim kurmaya çalışıyordu. Hayvanlar, hatta özel ad verilmiş evcil kuşlar, evcilleştirilmiş vahşi ve çöl kuşları adlarıyla çağırıldığında geliyor, sahiplerini sesinden tanıyor, türlü imitatif kelimeleri “anlıyor”. (Adilov 1987: 70). V. Taşitskiy'e göre, hayvanlara verilen takma adlar insanın ad bilimsel yaratıcılığını yansıtan bir dil olgusudur (Porotnikov 1972: 210). İnsanın bu veya başka bir hayvanla münasebeti o hayvana verdiği isimde belirir. Hayvanlara çok zaman dış görünüşlerine, karakterlerine uygun isimler verilmektedir: Ağ (beyaz) at, Boz madyan (kısarak), Göyhallı (benli) (at), Hallı (benli) inek, Kaçağan (at), Sarıbaş (köpek), Mermer pişik (kedi) vs.

Hayvan adlarının betimlenmesi ve her yönlü çözümlenmesi hayvan ismini tam olarak tespit etmeye, hayvanların adlandırılmasının özgünlüklerini belirlemeye, sözlük birimleri ortaya çıkarmaya imkân sağlıyor.

Şahıs adlarının yapıma yolları bireysel özelliğe sahiptir ve tekrarsızdır. Fakat bu bireyselliğin içinde tüm halklara özgü bir genellik de saklanmaktadır. Bu da adların güdülenmesi, şahıs adlarının değişik oluşum süreçleri vs. ile ilgilidir. Şahıs adları belirli tarihî aşamalarda somut toplumsal bir ortam içinde ortaya çıkıyor. Şahıs isimleriyle takma adlar, mahlaslar düz anlamla ilişkisine göre birbirinden farklıdır. Şahsa herhangi bir isim anlaşılacak, düşünülerek verilir. Özellikle Türk halkları arasında erkek isimlerinin oluşturulmasında, genel olarak, yiğitlik, gurur, kudret

gibi olumlu anlam taşıyan sözcük birimlerinden, kadın isimlerinin oluşmasında ise güzellik anlamı bildiren sözlüksel birimlerden yararlanılmıştır. Şahıs isimleri çeşitli prensiplere göre verilmektedir: hatıra ad verme, tanımlayıcının anlamına göre, ayaklı ad verme vs. bunlara örnektir. Kız çocuklarının çok olduğu ailelerde bazen negatif hisler doğuracak isimlere rastlamak mümkündür. “Negatif hisler doğuran kadın isimlerinin oluşum tarihi eski inançlara, somut olarak ‘kız çocuğunun art arda doğduğu ailelerde sonuncu kız çocuğuna Kızıykayıt, Oğlangerek vs. isimler verilirse, kadının bir daha kız çocuğu değil, erkek çocuk doğuracağı’ inancına bağlıdır. Bazen aynı durumlarda olumsuz duyguların olumlu anlam ifade eden adlar şeklinde verilmesini Türk halklarının estetiğinin zenginliğiyle açıklayabiliriz. (Mesela: Gülbey, Gülyeter, Besler vs.)” (Tanrıverdiyev 1996: 133). Günümüzde bu prensibe göre isimlendirme yaygın değildir.

Şahıs adlarının verilmesi bir kişiyi diğerlerinden farklılaştırmak amacıyla hizmet etmektedir. Takma ad ise bilhassa, şahsın kendisi, dış görünümü, karakteri, mesleği, işi, neyle uğraştığı, milliyeti, oturduğu yerle ilgilidir. Mahlasların oluşmasında başlıca prensip adlandırmanın bireysel özellik taşıması, yani mahlasın kişinin kendisince seçilmesidir. Bir kısım şahıs adlarıyla bağlı ulamlar, örneğin, soyadlar, şahıs isimlerinin bir kısmı, onların kısaltılmış biçimleri, mahlaslar, gizli imzalar, yapmacık adlar olarak sayılmaktadır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Adlandırma sürecinde adlar yansıttıkları nesnenin, düz anlamın niteliğine uygun şekilde oluşur. Adlandırmanın temel gelişim yolları ve özel isimlerin tipleri tüm halklarda benzer özellik taşır. Hiçbir ad boşuna oluşturulmuyor, yalnız nesnenin isimlendirilmesine ihtiyaç olduğu takdirde ortaya çıkar. Her bir ad esasa dayandırılıyor ve dilde tespit ediliyor. Anlamsız ad yoktur ve bu anlam dil bilimsel çözümleme sırasında ortaya konulabilir. Adlandırma eylemi ve onun prensipleri dil kuralları, adlandırmaya katılan şahsın psikolojik özellikleriyle yönlendirilir.

Kaynaklar

- Adilov M., Paşayev A. (1987), *Azerbaycan Ad Bilimi*, Bakü.
- Azerbaycan Coğrafi Adları* (Ansiklopedik Sözlük) (1999), Bakü.
- Bakü Şehrinin Coğrafi Adlar Rehberi* (1999), Bakü
- Nuriyev E. (1998), “Azerbaycan Coğrafi Adlarının Oluşum Kuralları Üzerine Notlar”, *Azerbaycan Coğrafya Derneğinin VII. Kurultayının Bildirileri*, Bakü, s. 132-133.
- Porotnikov P. (1972), *İz Uralskoy Zoonimii – Vostochnoslavyanskaya Onomastika*, Moskova. (Ural Hayvan Ad Biliminden – Doğu İslav Dillerinde Ad Bilimi)
- Tanrıverdiyev E. (1996), *Azerbaycanda Türk kökenli Şahıs İsimleri*, Bakü.
- Kurbanov A. (2004), *Azerbaycan Onomalojisinin Esasları I-II c*, Bakü.